มาฆบูชาเทศนา กัณฑ์ที่ ๑๓

อธิจิตตกถา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

พระธรรมเทศนาในอภิลักขิตกาลทางพระพุทธศาสนา

คณะธรรมยุต

จัดพิมพ์เผยแผ่

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺติ.

อนุสนธิพระสัทธรรมเทศนา ในโอวาทปาฏิโมกขคาถา มีบุพพาประสืบเนื่องเป็นลำดับมา วาระนี้จักวิสัชนาการปฏิบัติในอธิจิตต่อไป

ดำเนินความว่า เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความรู้จักประมาณในอาหาร การเสพเสนาสนะสงัด อันเป็นบุพพภาคของการปฏิบัติในอธิจิตบริบูรณ์แล้ว จึงได้ตรัสการปฏิบัติอธิจิตต่อมาว่า **"อธิจิตฺเต จ อาโยโค"** ซึ่งแปลว่า การประกอบในอธิจิต **"เอตํ พุทฺธาน สาสนํ"** นั่นเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ดังนี้.

ต่อแต่นี้ จักอธิบายความเป็นลำดับไป

อธิจิตนั้น แปลว่า จิตยิ่ง หรือ จิตเหนือ หมายความว่า จิตที่มีอำนาจเหนือปริยุฏฐานกิเลส หรือจิตที่มีอำนาจทับ คือข่มกำจัดปริยุฏฐานกิเลสให้พินาศไป อธิจิตเป็นข้อที่พึงศึกษาประการหนึ่ง เรียกว่าอธิจิตตสิกขา. การศึกษาในอธิจิตนั้นก็เรียกว่าอธิจิตตสิกขา. ในติกนิบาต อังคุตตรนิกาย สมเด็จพระบรมศาสดาทรงยกจิตที่ประกอบด้วยฌาน ๔ ขึ้นแสดงเป็นอธิจิตตสิกขา โดยพระบาลีว่า **"กตมา จ ภิกฺขเว อธิจิตฺตสิกขา ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ"** เป็นต้น แปลความว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็อธิจิตตสิกขาเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน มีวิตก วิจาร ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่, (๒) เพราะระงับวิตก วิจาร เข้าถึงทุติยฌานเป็นเครื่องผ่องใสใจภายใน ให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตก วิจาร มีแต่ปีติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่, (๓) อนึ่ง เพราะปีติคลายหมดไป ย่อมเป็นผู้เพิกเฉยอยู่ และมีสติสัมปชัญญะและเสวยความสุขด้วยกาย ซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า 'ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข' เข้าถึงตติยฌานอยู่, (๔) เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อนอัสดงดับไป เข้าถึงจตุตถฌานไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีแต่สติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่, ภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า อธิจิตสิกขาอยู่" ดังนี้.

อธิบายว่า ฌาน แปลว่า ความเพ่ง เป็นกิริยาของจิตที่เพ่งอารมณ์. จิตนั้นตามธรรมดามีอารมณ์ คือเรื่องที่คิดนึกมาก ไม่ตั้งมั่นแน่วแน่ การที่มาทำจิตให้มีอารมณ์น้อย ให้เหลือเพียงอารมณ์เดียว และตั้งจิตแน่วอยู่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า สมาธิบ้าง สมถะบ้าง. ที่เรียกว่าสมาธิ เพราะเพ่งอาการที่จิตตั้งแน่วอยู่ในอารมณ์เดียว, ที่เรียกว่า สมถะ เพราะเพ่งอาการที่จิตสงบ คือสงบจากอารมณ์อื่นๆ และสงบจากนีวรณธรรม และข้อที่จิตตั้งแน่วอยู่ในอารมณ์อันเดียวนั้น มิใช่ตั้งอยู่เฉยๆ ดุจวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะจิตมิใช่ธรรมชาติที่ไร้ความรู้และความคิดนึก ถ้ายังรับอารมณ์ จะต้องรู้และคิดนึกอยู่เสมอ เปรียบเหมือนไฟ ถ้าติดเชื้อก็จำต้องมีแสง เพราะฉะนั้น ข้อที่ว่าจิตตั้งแน่วอยู่ในอารมณ์อันเดียวนั้น จึงมิใช่ตั้งอยู่อย่างไม่รู้และไม่คิดนึก อย่างคนหลับตา โดยตรงกันข้ามตั้งอยู่อย่างมีความรู้และความคิดนึกบริบูรณ์ตามธรรมชาติ แต่ความรู้และความคิดนึกไปรวมอยู่ที่อารมณ์อันเดียว ที่เรียกว่าเพ่ง เหมือนคนลืมตาเพ่งดูของสิ่งหนึ่ง มุ่งอาการที่จิตเพ่งอารมณ์เดียวอย่างนี้ เรียกว่าฌาน. แต่ในที่นี้ ความที่จิตตั้งเพ่งอารมณ์อันเดียวแน่วแน่ จนเกิดอาการต่างกันเป็น ๔ ชั้น เรียกว่าฌาน ที่ตรัสว่าเป็นอธิจิตตสิกขา. ฌานทั้ง ๔ ชั้นนี้เป็นรูปฌาน ชั้นที่ ๑ เรียกปฐมฌาน มีอาการที่เรียกว่าองค์ ๕ คือ วิตก (ตรึก) วิจาร (ตรวจ) ปีติ (อิ่มใจ) สุข (สบาย) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็น ๑) ชั้นที่ ๒ เรียกว่าทุติยฌาน ละวิตกวิจารได้ คงเหลือองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา. ชั้นที่ ๓ เรียกว่าตติยฌาน ละปีติได้ คงเหลือ ๒ คือ สุข เอกัคคตา. ชั้นที่ ๔ เรียกว่าจตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ ละสุขได้ กลายเป็นอุเบกขา และเอกัคคตา. ฌานทั้ง ๔ ชั้นนี้ มีเอกัคคตาเป็นหลักตลอดไป แต่ละเอียดขึ้นไปโดยลำดับ และต้องสงัดจากกามและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นกลุ้มรุมจิตตั้งแต่ชั้นแรก. ในฌานที่ ๑ จิตเพิ่งตั้งมั่นแน่วแน่ จึงยังปรากฏวิตกวิจารอันติดมาจากการบริกรรม ในเบื้องต้น ถึงอย่างนั้น ก็เป็นวิตกวิจารที่สงัดจากกามและอกุศลทั้งปวง และเพราะเหตุที่ประกอบด้วยความสงัดนั้น จึงเกิดปีติและสุขประกอบด้วยกันกับเอกัคคตา. ชั้นที่ ๒ ละวิตก วิจาร ซึ่งอาจทำให้จิตส่ายได้ เอโกทิ คือ สมาธิอันเอก จึงปรากฏผุดขึ้น มีความผ่องใสใจอยู่ภายใน. ชั้นที่ ๓ ละปีติซึ่งอาจทำใจให้ฟูได้อีก จึงมีอุเบกขา คือความเพ่งเฉยอยู่และปรากฏสติสัมปชัญญะ ถนัดปรากฏสุขสุขุม ผู้ได้ฌานชั้นนี้ พระอริยะกล่าวสรรเสริญว่า **"อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี"** "มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข". ชั้นที่ ๔ ละสุขทุกข์ได้อีก และประกอบกับการที่โสมนัสโทมนัสอัสดงดับไปแต่ก่อนด้วย จึงมีความเพ่งและความแน่วแน่ยิ่งขึ้น มีสติอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง จิตที่ประกอบด้วยฌานเหล่านี้เรียกอธิจิต เพราะเป็นจิตที่กำจัดปริยุฏฐานกิเลสได้จริงๆ.

ปริยุฏฐานกิเลสได้แก่กิเลสที่เกิดขึ้นกลุ้มรุมจิต คือ กิเลสที่ปรากฏตัวอยู่ในจิตทุกๆ ชนิด โดยนัยหนึ่ง ได้แก่นีวรณ์มี ๕ อย่าง คือ กามฉันท์ ความพอใจในกาม ๑, พยาบาท ความปองร้าย ๑, ถีนมิทธะ ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม ๑, อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญ ๑, วิจิกิจฉา ความลังเล ไม่ตกลง ๑, กิเลสเหล่านี้ เมื่อเกิดขึ้นย่อมกั้นจิตไว้มิให้บรรลุความสำเร็จ และย่อมถูกจิตที่ประกอบด้วยฌานทับ คือข่มกำจัด ให้สงบไปได้ตั้งแต่ปฐมฌาน เพราะทรงแสดงถึงปฐมฌานว่า **"วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ"** "สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย" ดังนี้. กามในที่นี้ เมื่อแสดงโดยนัยนีวรณ์ ๕ ได้แก่กามฉันท์. อกุศลธรรมทั้งหลาย ได้แก่ปริยุฏฐานกิเลส นอกจากนั้น มีพยาบาทเป็นต้น. อนึ่ง องค์แห่งปฐมฌาน ก็เป็นธรรมข่มกำจัดนีวรณ์แต่ละข้อ คือ เอกัคคตา ข่มกำจัดกามฉันท์, ปีติ ข่มกำจัดพยาบาท, วิตก ข่มกำจัดถีนมิทธะ, สุข ข่มกำจัดอุทธัจจกุกกุจจะ, วิจาร ข่มกำจัดวิจิกิจฉา. ในข้อนี้ น่าเห็นว่า ในปฐมฌานที่เพ่งข่มกำจัดนีวรณ์ไว้ได้ จึงปรากฏองค์ที่ข่มกำจัดกันทั้ง ๕ เปรียบเหมือนเพิ่งปราบจลาจลเสร็จ กองปราบยังปรากฏอยู่พร้อมบริบูรณ์ฉะนั้น ส่วนจิตที่ประกอบด้วยฌานชั้นสูงขึ้นไปย่อมทับข่มกำจัดได้เด็ดขาดสิ้นเชิงและแน่นอนยิ่งขึ้น. ฌานทั้ง ๔ นี้ เป็นตัวอัปปนาสมาธิชั้นเยี่ยม ในที่นี้ทรงแสดงเป็นนิทเทสแห่งอธิจิตตสิกขา. ในที่อื่น ทรงแสดงเป็นนิทเทสแห่งสัมมาสมาธิบ้าง (ที.มหา.มหาสติปัฏฐานสูตร ๑๐/๓๔๙) แห่งเสขสมาธิบ้าง และแห่งอเสขสมาธิโดยนัยบ้าง (ติ.อัง.อานันทวัค ๒๐/๒๘๓) โดยนัยนี้ อธิจิตตสิกขา สัมมาสมาธิ เสขสมาธิ จึงมุ่งความอย่างเดียวกัน ถ้าตั้งปัญหาว่าเพราะเหตุไรจึงทรงชี้จิตที่ประกอบด้วยฌาน ว่าเป็นอธิจิตตสิกขา. ข้อนี้ตอบได้ว่า เพราะจิตที่ประกอบด้วยฌานเป็นสมาธิจิตชั้นเยี่ยม แต่คงทรงมุ่งข้อที่จิต **"วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ"** "สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย" เป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะในที่อื่น (ติ.อัง. สมณวัค ๒๐/๒๙๗) ทรงแสดงว่า ตรัสเรียกว่า เสขะ เพราะยังศึกษา คือศึกษาอธิศีลบ้าง อธิจิตบ้าง อธิปัญญาบ้าง ดังนี้ และตามประวัติไม่ปรากฏว่าพระเสขะบางท่านได้ฌาน เพราะเหตุนี้ จึงลงสันนิษฐานว่า โดยอรรถประสงค์ จิตหรือสมาธิจิตใดสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งปวง อยู่เหนือหรือข่มกำจัดนีวรณธรรม, จิตหรือสมาธิจิตนั้นไม่ถึงรูปฌานก็ตาม สูงขึ้นไปถึงอรูปฌานก็ตาม จัดเป็นอธิจิต เป็นสัมมาสมาธิ. อีกนัยหนึ่ง จิตหรือสมาธิจิตใด ที่นับเข้าเป็นข้อพึงศึกษา อันประกอบเป็นองค์มรรคให้สำเร็จความเป็นพระเสขะและอเสขะ, จิตหรือสมาธิจิตนั้น จัดเป็นอธิจิต เป็นสัมมาสมาธิ. อธิจิต มีอรรถาธิบายดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้ แต่นี้จะอรรถาธิบายในข้อว่า "อาโยค" คือประกอบในอธิจิต ต่อไป

คำว่า อาโยคนี้ หมายความถึงประกอบอบรมจิต ให้เป็นอธิจิตขึ้น การประกอบอบรมจิตให้เป็นอธิจิตขึ้นนั้น เบื้องต้นพึงหาที่ตั้งให้จิตก่อน เพราะว่าจิตนี้คิดนึกไปในอารมณ์คือเรื่องต่างๆ อยู่เป็นปกติ ท่านจึงกล่าวว่า **"ทูรงฺคมํ"** แปลว่า เที่ยวไกล ดังจะเห็นได้ว่าคิดไปที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง จึงอ่อนกำลัง ไม่เป็น **"กมฺมนิยํ"** คือควรแก่การงาน เพราะไม่สามารถรู้ตามเป็นจริงได้ เปรียบเหมือนคนวิ่ง ไม่อาจจะเห็นสิ่งที่ผ่านไปได้ถนัด หรือเปรียบเหมือนไฟที่ไม่มีเครื่องรวมแสง แสงสว่างย่อมพร่าไป เหตุนี้จึงควรหาที่ตั้งให้จิต แล้วตั้งจิตให้คิดเพ่งจับอยู่แต่ในที่ตั้งอันนั้น เปรียบเหมือนสร้างคูหาให้จิตอาศัย แล้วปิดทางเข้า ทางออก ขังไว้ภายในคูหานั้น ที่ตั้งเช่นนี้เรียกว่า "ฐาน" อันเรียกโดยทั่วไปว่า "กัมมัฏฐาน" หรือ "ปัฏฐาน" ได้ในคำว่า สมถกัมมัฏฐาน หรือสติปัฏฐาน ท่านแสดงไว้เป็นอันมาก เพื่อให้เลือกเอาเป็นที่ตั้ง วิธีเลือกพึงเลือกเอาแต่ที่เหมาะกับจริต. จริตของคนในโลกนี้มีอยู่ ๖ ประการ คือ ราคจริต หนักไปทางราคะ ๑ โทสจริต หนักไปทางโทสะ ๑ โมหจริต หนักไปทางโมหะ ๑ สัทธาจริต หนักไปทางเชื่อง่าย ๑ พุทธิจริต หนักไปทางเหตุผล ๑ วิตักกจริต หนักไปทางวิตก ๑ คนมีจริตเหล่านี้ พึงเลือกถือเสนาสนะให้เหมาะกับจริตของตน ดังที่ท่านแสดงแล้วโดยพิสดาร ในข้อว่า **"ปนฺตญฺจ สยนาสนํ"** ฉันใด ก็พึงเลือกกัมมัฏฐานอันเป็นที่ตั้งให้เหมาะกับจริตฉันนั้น. ข้อว่าเหมาะนั้น หมายความว่าเป็นคู่ปรับอันพอดีกัน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นสัปปายะ หมายความว่าสะดวก เพราะเป็นคู่ปรับกัน ท่านแสดงไว้อย่างนี้ กัมมัฏฐาน ๑๑ ประการ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เหมาะแก่คนราคจริต. กัมมัฏฐาน ๘ ประการ คือ วรรณกสิณ ๔ คือ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ พรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เหมาะแก่โทสจริต. อานาปานัสสติ เหมาะแก่โมหจริต และวิตักกจริต. อนุสสติ ๖ คือ พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ เหมาะแก่สัทธาจริต. กัมมัฏฐาน ๔ ประการ คือ มรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุธาตุววัฏฐาน เหมาะแก่พุทธิจริต. กัมมัฏฐาน ๘ ประการ คือ อรูปกัมมัฏฐาน ๔ ภูตกสิณ ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย เหมาะแก่จริตทั้งสิ้น. แต่อรูปกัมมัฏฐาน ๔ นั้น ท่านกล่าวว่า ควรเจริญภายหลังกัมมัฏฐานอื่นๆ. ที่ตั้งตามที่แสดงมาเหล่านี้ ในเวลาหนึ่ง พึงเลือกเอาเพียงอย่างเดียวให้เหมาะแก่จริตของตน แล้วตั้งจิตให้คิดนึกเพ่งไปแต่ในเรื่องนั้น แต่การที่นึกเพ่งมีต่างกันเป็น ๒ คือ ใช้ปัญญาเพ่งพิจารณาดูว่า ข้อนี้มีคุณมีโทษอย่างไร เช่นระลึกตรวจดูคุณของพระพุทธเจ้า และเพ่งพิจารณากำหนดธาตุ ๔ นี้ใจยังไม่สงบทีเดียว เพราะยังนึกตรวจค้นอยู่ในเรื่องที่ภาวนา แต่สงบจากเรื่องอื่นๆ วิธีนี้เรียกว่าวิปัสสนาสมาธิภาวนา คือสมาธิภาวนาที่ใช้วิธีวิปัสสนา แต่จัดเป็นสมาธิ ไม่จัดเป็นวิปัสสนา เพราะมุ่งให้จิตสงบ สมาธิภาวนาอย่างนี้ ไม่อาจให้ถึงอัปปนาคือแน่วแน่ หรือถึงฌานดังแสดงแล้วได้ เพราะจิตจำต้องส่ายเพราะการพิจารณาอยู่. อีกอย่างหนึ่ง คือนึกเพ่งจับอยู่ที่อารมณ์ที่เลือกขึ้นเป็นที่ตั้งนั้น ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาเช่นเพ่งกสิณ หรือเช่นกำหนดลมหายใจเข้าออก แต่ให้มีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ วิธีนี้เรียกว่า สมถสมาธิภาวนา คือสมาธิภาวนาที่ใช้วิธีสมถะ อาจให้ถึงอัปปนาคือแน่วแน่ หรือถึงฌานดังแสดงแล้วได้ แต่กัมมัฏฐานอันเหมาะกับจริตตามที่แสดงมานี้ บางข้ออาจเจริญให้ถึงอัปปนา

หรือถึงฌานได้ บางข้อไม่ได้ และที่อาจเจริญให้ถึงฌานได้ ก็ยังมีต่างกันโดยชั้นที่ถึง และยังมีต่างกันโดยนิมิตอีก เรื่องนี้ อาจหาดูได้ในหนังสือสมถกัมมัฏฐานที่ท่านแสดงไว้โดยพิสดาร. และเมื่อบรรลุถึงฌานดังกล่าวแล้ว ปรากฏเป็นวิตกวิจารเป็นต้นขึ้น ย่อมกำจัดกามฉันท์เป็นต้นได้เด็ดขาด โดยนัยที่แสดงแล้วนี้แลเรียกว่าอาโยคในอธิจิต คืออบรมจิตให้เป็นอธิจิตขึ้น กล่าวโดยย่อคือ

แม้ปัฏฐานแห่งจิต คือสติปัฏฐาน ก็ใช้เป็นที่ตั้งแห่งวิปัสสนาได้ แต่เปลี่ยนจุดหมายมาในทางวิปัสสนา เมื่อหาที่ตั้งได้แล้ว ก็น้อมจิตที่เป็นอธิจิตตามที่แสดงแล้วไปพิจารณาที่ตั้งนั้น โดยความเป็นไตรลักษณ์ คืออนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา เมื่อพิจารณาไปจนเกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง เป็นยถาภูตญาณทัสสนะว่านี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์

ของพระพุทธเจ้า มุ่งวิมุตติ คือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์เป็นที่สุด ก็อาโยคในอธิจิตย่อมเป็นเหตุให้ได้ประสบวิมุตติ คือเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ตามสมควร. อนึ่ง ความประกอบอบรมจิตให้เป็นอธิจิตคือให้ประกอบด้วยสมาธิ มีอานิสงส์ ๔ ประการ คือ อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ๑ เป็นไปเพื่อความรู้ความเห็นตามเป็นจริง ๑ เป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ ๑ เป็นไปเพื่อสิ้น

วิปัสสนาเพ่งพินิจอนิจจลักษณะเป็นต้น, มรรค เป็นเหตุให้สำเร็จกิจเพ่งพินิจแห่งวิปัสสนา, และผล เป็นความเพ่งพบลักษณะแท้แห่งนิโรธ.” ตามอรรถกถานัยนี้ ฌานที่ทรงแสดงเป็นอธิจิตตสิกขา เป็นอารัมมณูปนิชฌาน, ฌานที่แสดงคู่กับปัญญาในพระพุทธภาษิตนี้ ก็เช่นเดียวกัน. ส่วนปัญญาเป็นลักขณูปนิชฌาน. แต่ยังมีทางแสดงโดยนัยอื่นได้อีกว่า ปัญญามี ๒ ประเภท คือปัญญาที่เป็นเหตุ

แต่ถ้าเห็นประโยชน์ ก็เป็นเหตุให้เกิดความพยายามอบรมรักษาจิต เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว ก็อาจน้อมไปพินิจพิจารณาให้รู้เห็นตามเป็นจริงแม้โลกุตตรธรรมได้ เหตุฉะนี้ จึงตรัสไว้ในธรรมบทขุททกนิกายนั้นอีกว่า **“ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ สเว นิพฺพานสนฺติเก”** แปลความว่า “ผู้ที่มีฌานและปัญญา ย่อมอยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน” ดังนี้. อธิจิตคือจิตที่ประกอบด้วยฌานหรือสมาธิมีความ

ตรัสเตือนให้เจริญสมาธิว่า **“สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ, สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ”** แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย จงเจริญสมาธิ เพราะผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ตามเป็นจริง” ดังนี้. เพราะเหตุนี้สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงโอวาทเป็นข้อสุดท้ายว่า **“อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธานสาสนํ”** “การประกอบในอธิจิต นั่นเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย” มีอรรถา

นี้เป็นเหตุ ทรงแสดงเป็นบทหัวใจหรือบทกระทู้ใหญ่.

“อนูปวาทะ” (การไม่ว่าร้าย) “อนูปาฆาตะ” (การไม่ทำร้าย) “ปาฏิโมกขสังวระ” (ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์) “ภัตตมัตตัญญุตา” (ความรู้ประมาณในภัตร) “ปันตสยานาสนะ” (ที่นอนที่นั่งอันสงัด) และ “อาโยคในอธิจิต” ๖ ข้อนี้ เป็นเหตุ ทรงแสดงเป็นบทอธิบายแห่ง ๓ ข้อนั้น คือ อนูปวาทะ

อนึ่ง จัดเข้าในไตรสิกขาได้ดังนี้ เว้นนิพพานซึ่งเป็นธรรมเหนือไตรสิกขา.

“สัพพปาปากรณะ” ส่วนวิรัติและสังวร, “กุสลัสสูปสัมปทา” ส่วนสีลภาวนา, จัดเป็นอธิสีลสิกขา เพราะเป็นข้อปฏิบัติทับคือข่มกำจัดวีติกกมะโทษที่จะก้าวล่วงทางกาย วาจาได้.

“ตีติกขาขันติ” มุ่งอาการที่อดทน, “กุสลัสสูปสัมปทา” ส่วนสมาธิภาวนา

ด้วยประการฉะนี้.

สาธุชนพุทธบริษัท เมื่อได้สดับพระธรรมเทศนา ในพระโอวาทปาฏิโมกข์ตั้งแต่ข้อต้นจนถึงข้อสุดท้ายนี้ พึงใส่ใจปฏิบัติตามสามารถ เช่นนี้ก็จักได้รับผลตามสมควรแก่ความปฏิบัติ. มีอรรถาธิบายดังที่ได้พรรณนามาด้วยประการฉะนี้.

เลือกหาที่ตั้งให้จิต ๑ เมื่อหาได้แล้วก็ตั้งจิตไว้ในที่ตั้งนั้นจนแน่แน่ว สนิทอยู่กับที่ตั้งนั้น ที่เรียกว่าถึงฌาน ๑ แต่เมื่อกล่าวโดยอรรถะ ประสงค์การประกอบอบรมสมาธิ จนจิตสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายได้โดยนัยที่แสดงแล้วก็จัดเป็นอาโยคในอธิจิตได้ นี้เป็นอรรถาธิบายในข้อว่า อาโยคในอธิจิต.

อนึ่ง ข้อว่าอาโยคในอธิจิต อาจหมายถึงประกอบกรรมอย่างใดอย่าง

เป็นเหตุให้อยู่เหนือคือกำจัดกิเลสชั้นอาสวานุสัยได้เด็ดขาด ก็เป็นอันชื่อว่าอาโยควิปัสสนา ในอธิจิตได้บริบูรณ์ ปัญญาที่เป็นเหตุทับหรืออยู่เหนือคือกำจัดกิเลสอาสวะได้ ฉะนี้เรียกว่า อธิปัญญา การประกอบวิปัสสนากรรมตามที่แสดงมานี้ ก็เพื่อสมานจิต หรือทำจิตให้ผ่องแผ้วดังที่ท่านแสดงแล้วโดยพิสดารพร้อมทั้งเรื่องจิต ในข้อว่า **“สจิตฺตปริโยทปนํ”** รวมความว่าอาโยค คือ

อาสวะ ๑ ทั้งนี้ เพราะการที่จะปฏิบัติอบรมวิปัสสนาขึ้นไปจนถึงวิมุตติ จำต้องมีสมาธิเป็นบาทเป็นเครื่องอบรม สมดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า **“สมาธิปริภาวิตา ปญฺญา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา”** แปลความว่า “ปัญญาอันสมาธิอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก” ดังนี้ อันสมาธิและปัญญาย่อมเป็นธรรมอาศัยกัน แม้พระพุทธภาษิตในธรรมบทขุททกนิกายก็มีว่า **“นตฺถิ**

ได้แก่ปัญญาที่ใช้พินิจพิจารณา ๑, ปัญญาที่เป็นผล ได้แก่ความรู้อันเกิดจากความพินิจพิจารณา ๑. ปัญญาที่ใช้พินิจพิจารณาเป็นฌานอย่างหนึ่ง เพราะต้องเพ่งพินิจ ฌานอย่างนี้ ควรจัดเป็นลักขณูปนิชฌาน โดยนัยนี้ ฌานที่ทรงแสดงคู่กับปัญญาในพระพุทธภาษิตนั้น จึงได้แก่ฌานทั้ง ๒ อย่าง เพราะเป็นความเพ่งด้วยกัน คือเพ่งให้จิตสงบแน่วแน่ตั้งมั่น เป็นส่วนสมถะ ๑ น้อมจิต

สำคัญไม่น้อย โดยนัยที่แสดงมาฉะนี้. ส่วนข้อที่ทรงแสดงเป็นพุทธานุศาสนีข้อสุดท้ายนั้น เพราะเกี่ยวกับการตั้งจิต มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า จิตที่ตั้งไว้ผิดย่อมทำความพินาศให้ยิ่งกว่าโจร หรือคนมีเวรทำให้แก่กันอีก ส่วนจิตที่ตั้งไว้ชอบย่อมทำความประเสริฐให้ยิ่งกว่ามารดาบิดา หรือหมู่ญาติจะทำให้อีก แม้ในองค์มรรค ท่านก็แสดงสัมมาสมาธิ คืออธิจิตคุมไว้เป็นข้อสุดท้าย. อนึ่ง ในบาง

ธิบายดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้.

พระโอวาทปาฏิโมกข์ทุกข้อที่แสดงมาโดยลำดับตั้งแต่ข้อแรกจนถึงข้อสุดท้ายนี้ จัดเป็นเหตุผลได้ดังนี้.

“ตีติกขาขันติ” ที่ตรัสว่าเป็นบรมตบะเป็นเหตุ บรมนิพพานเป็นผล ข้อนี้ทรงแสดงโดยธรรมาธิษฐาน.

อนูปฆาตะ ปาฏิโมกขสังวระทั้งหมดนี้ ในส่วนวิรัติและสังวรเป็นบทอธิบายแห่งสัพพปาปากรณะ, ในส่วนภาวนา เป็นบทอธิบายแห่งกุสลัสสูปสัมปทา, อาโยคในอธิจิต เป็นบทอธิบายแห่งสจิตตปริโยทปนะ. อนึ่ง ภัตตมัตตัญญุตาและปันตสยนาสนะ ย่อมเป็นอุปการเหตุแก่การประกอบจิตทุกอย่าง โดยตรงคือเป็นบุพพกิจแก่อาโยคในอธิจิต. ทั้ง ๙ ข้อนี้ ทรงแสดงโดยธรรมาธิษฐาน

“สจิตตปริโยทปนะ” ส่วนปริยุฏฐานปหาน จัดเป็นอธิจิตตสิกขา เพราะเป็นข้อปฏิบัติทับคือข่มกำจัดปริยุฏฐานกิเลสที่เกิดกลุ้มรุมจิตได้.

“ตีติกขาขันติ” มุ่งปัญญาคมกล้าที่เป็นเหตุอดทน, “กุสลัสสูสัมปทา” ส่วนปัญญาภาวนา, “สจิตตปริโยทปนะ” ส่วนอาสวานุสยปหาน, จัดเป็นอธิปัญญาสิกขา เพราะเป็นข้อปฏิบัติทับคือข่มกำจัดอาสวานุสัยได้.

หนึ่งไว้ในอธิจิต เหมือนคำว่า “มนสิการ” แปลว่าทำไว้ในใจ หมายความว่าทำเรื่องใดเรื่องหนึ่งไว้ในใจ ทั้งนี้ เพราะอธิจิตย่อมเป็น **“กมฺมนิยํ”** “ควรแก่กรรม” กรรมในที่นี้ หมายถึงวิปัสสนาอันจะพึงอบรมต่อขึ้นไป วิธีประกอบวิปัสสนานั้นในเบื้องต้น ก็พึงหาที่ตั้งให้จิตก่อน เพื่อให้จิตจับพิจารณา ที่ตั้งในชั้นนี้ เรียกว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่ท่านแสดงไว้ เช่น ขันธ์ ธาตุ อายตนะ

ประกอบในอธิจิต หมายถึงประกอบอบรมจิตให้เป็นอธิจิตขึ้นเป็นจิตตวิเวกเป็นบาทแห่งวิปัสสนาต่อไป และอาจหมายถึงอาโยควิปัสสนาให้เกิดอธิปัญญาขึ้นในอธิจิต หรือด้วยอธิจิต เป็นอุปธิวิเวก ด้วยประการฉะนี้.

อาโยคในอธิจิตโดยนัยที่แสดงมาฉะนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงเป็นพุทธานุศาสนี คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะคำสั่งสอน

ฌานํ อปญฺญสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฌายโต” แปลความว่า “ฌานคือความเพ่งย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่เพ่งอยู่” ดังนี้ โดยนัยนี้ ฌานมี ๒ อย่าง คืออารัมมณูปนิชฌาน ๑ ลักขณูปนิชฌาน ๑ ในอรรถกถาแสดงว่า “อารัมมณูปนิชฌานได้แก่สมถะตั้งต้นแต่อุปจารจนถึงสมาบัติ ๘ เพราะเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น, ลักขณูปนิชฌานได้แก่วิปัสสนาและมรรคผล เพราะ

ที่ตั้งมั่นนั้น เพ่งพินิจพิจารณาเพื่อให้รู้ตามเป็นจริง เป็นส่วนวิปัสสนา ๑ เมื่อเพ่งอยู่เช่นนี้ย่อมเกิดความรู้เห็นตามเป็นจริง นี้เป็นปัญญาในพระพุทธภาษิตนั้น. แต่ในชั้นต้นก็ต้องมีปัญญาเห็นประโยชน์ในความตั้งจิตมั่น เพราะถ้าไม่เห็นประโยชน์ในความตั้งจิตมั่น ก็ไม่เกิดความพยายามอบรมรักษาจิต จิตจึงตั้งมั่นไม่ได้ เมื่อจิตไม่ตั้งมั่นก็ไม่อาจพินิจพิจารณาให้เกิดความรู้เห็นตามเป็นจริงได้

อาคตสถาน (ชนวสวสูตร ๑๐/๒๔๘) ทรงยกสัมมาสมาธิขึ้นเป็นที่ตั้ง ตรัสองค์มรรคนอกนั้นเป็นสมาธิบริขาร เป็นไปเพื่ออบรมสัมมาสมาธิ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ ทั้งนี้เพราะการปฏิบัติทุกอย่างย่อมมีความสำคัญที่สุดอยู่ที่จิต และจิตที่เป็น **“กมฺมนิยํ”** ดีที่สุด ก็คืออธิจิต เปรียบเหมือนมีดที่ลับไว้คมดีแล้วควรใช้เป็นเครื่องมือในการงานฉะนั้น. เพราะเหตุนี้สมเด็จพระบรมศาสดาจึง

“ปรูปฆาต” (การทำร้ายผู้อื่น) และ “ปรวิเหสา” (การเบียดเบียนผู้อื่น) เป็นเหตุ ความไม่เป็นบรรพชิต ไม่เป็นสมณะเป็นผล ข้อนี้ทรงแสดงโดยปุคคลาธิษฐาน.

“สัพพปาปากรณะ” (การไม่ทำบาปทั้งปวง) “กุสลัสสูปสัมปทา” (การยังกุศลให้ถึงพร้อม) “สจิตตปริโยทปนะ” (การยังจิตของตนให้ผ่องแผ้ว) ๓ ข้อ

มิได้ทรงแสดงผล แต่ถ้าจะพิจารณาว่าทรงมุ่งผลอย่างไร ก็น่าเห็นว่าในที่นี้ทรงแสดงเป็นโอวาทปาฏิโมกข์แก่ภิกษุบริษัท จึงน่าจะทรงมุ่งผลคือความเป็นบรรพชิตความเป็นสมณะ. อนึ่ง ทรงมุ่งยอดพระพุทธศาสนาคือพระนิพพาน. ในพระโอวาทนี้ทรงวางขันติไว้ในข้อแรกเป็นกำลังในการบำเพ็ญพรต และทรงวางอาโยคในอธิจิตคุมไว้ในข้อสุดท้ายเป็นเครื่องรับประกัน.

“อนูปวาทะ อนูปฆาตะ ปาฏิโมกขสังวระ ภัตตมัตตัญญุตา ปันตสยนาสนะ” จัดเป็นอธิศีลสิกขา.

อาโยคในอธิจิต จัดเข้าในอธิจิตตสิกขา แต่ที่หมายถึงอาโยค คือประกอบวิปัสสนาในอธิจิต จัดเข้าในอธิปัญญาสิกขา.

พระโอวาทปาฏิโมกขคาถา จัดเป็นเหตุผลและจัดเข้าในไตรสิกขาได้